

مبنای حیات طیبه از منظر صحیفه فاطمیه

اکرم اصغری^۱

چکیده

با توجه به اهمیت و جایگاه والای حیات طیبه در دین مقدس اسلام، شناخت و تلاش برای رسیدن به آن از جمله وظایف مسلمانان و مؤمنان می باشد. بدیهی است، شناخت و تلاش برای دستیابی به حیات طیبه، یا عدم معرفت و کوشش برای شناخت آن، نتایج متفاوتی برای انسان دربر خواهد داشت. مهم ترین مسیر برای شناخت و دستیابی صحیح و آسان این حیات، مسیر معصومان الهی (علیهم السلام) است که از سرچشمه وحی می نوشند و می نوشانند. پیشوایان معصوم (علیهم السلام) با پیروی از قرآن مجید، به خوبی سیمای حیات طیبه را به مؤمنان راستین نشان داده و ایشان را از ظلمات جهل و زندگی مادی به مسیر نورانی الهی رهنمود می سازند. حیات طیبه رهاورد سیر الی الله است و مبانی برخورداری از آن، ایمان و عمل صالح می باشد. در این نوشتار بر اساس آیات قرآن کریم و سیره عبادی حضرت صدیقه طاهره (علیها سلام) در صحیفه فاطمیه به جایگاه ویژه حیات طیبه و مبنای تعریفی آن وجود نورانی پرداخته شد و سیمای محبوبین الهی در قرآن که شامل صابران، محسنین، متقین، متوکلین، توابین، متطهرین، مجاهدین و مقسطین می باشد در حد توان و فرصت این مقاله مورد بررسی قرار گرفت.

کلمات کلیدی: حیات طیبه، صحیفه فاطمیه، عمل صالح، محبوبین

۱. دانش آموخته سطح ۲ مدرسه علمیه الزهرا (علیها السلام)، تهران، ایران

مقدمه

در طول تاریخ، بشر، هیچگاه از آرزوی بهتر زیستن، نیل به کمال و سعادت‌مند شدن فارغ نبوده و مدام در تکاپو برای رسیدن به آن بوده است. به نحوی که برای تحقق این ایده آل گاهی به ابداع راه و روشی در زندگی دست می زده و گاهی با پیروی از ادیان الهی به دنبال گمشده خود بوده است. تراوشات ذهنی و فکری انسان به دلیل پیچیدگی خواسته های بشری و نوع نیازهای وی، قادر به پاسخگویی کامل و جامع تمام نیازهای درونی و بیرونی او نیست؛ از این روی نیازمند نوعی از حیات است که در ابعاد فردی، خانوادگی، اجتماعی و حتی جهانی مسیر سعادت را بصورت نظام- مند، همگانی، عالمانه و عادلانه در ساختاری کار آمد و اثربخش فراهم سازد.

وحی الهی با شناخت همه جانبه انسان و تمام نیازهای او به ارائه ی طریقی از حیات مبادرت نموده است، و یکی از موضوعات مهمی که قرآن کریم آن را رهاورد وحی می داند حیات طیبه یعنی زندگی پاک است و تعبیر آن یکبار در آیه ۹۷ سوره نحل به عنوان «حیات طیبه» آمده است.

حیات طیبه، فوق حیات معمولی و ظاهری و برخوردار از نورانیت الهی است؛ وضع مطلوب زندگی بشر در همه ی ابعاد و مراتب، بر اساس مبانی و معیارهای الهی است، که تحقق آن همان دستیابی به معنای زندگی و قرب الهی است.

اهمیت این نوع از حیات زمانی جلوه گر می شود که انسان در زندگی با محدودیت زمانی روبرو بوده و فرصتی برای تجربه و آزمایش نداشته باشد در عین حال خواستار بر آورده شدن تمام نیازهای خود نیز باشد. در طول تاریخ پیامبران، فیلسوفان و مصلحان در جامعه قد برافراشتند تا حیات طیبه را در میان مردمان گسترش دهند. در همین راستا دین اسلام از طریق قرآن کریم که آخرین و کامل ترین کتاب الهی می باشد در آیه مربوطه مبانی رسیدن به حیات طیبه را ایمان و عمل صالح ذکر کرده است. آشنایی تفصیلی تر با مبانی حیات طیبه از آن جهت که ما را به شناخت کامل تر و صحیح تر امور می رساند ضرورت می یابد و به تبع این شناخت حرکت و تلاش برای وصول به حیات طیبه سهل تر خواهد بود. کسی که بتواند به حیات طیبه دست یابد در واقع همان زندگی طبیعی و عادی را دارا می باشد با این تفاوت که زندگی اش با ارزش تر و والاتر و زیباتر می گردد.

حائز اهمیت است که حیات طیبه فقط مختص این دنیا نیست بلکه داشتن زندگی پاک و سالم دنیوی مقدمه رسیدن به حیات طیبه اخروی نیز می باشد.

غالب مفسرین با رویکرد قرآنی و روایی در ذیل آیات مرتبط با حیات طیبه به این موضوع عنایت داشته اند. همچنین آثار متعددی درباره موضوع حیات طیبه در قرآن به رشته تحریر درآمده است. از علماء معاصر و مفسرین کنونی علامه طباطبایی در رساله الولایه، دستیابی به کمال حقیقی را از مجرای شریعت و در سایه پذیرش ولایت می داند. آیت الله جوادی آملی در جلد پانزدهم تفسیر موضوعی قرآن تحت عنوان حیات حقیقی انسان، حیات متألّهانه را مطرح کرده است. علامه جعفری مسئله حیات طیبه را تحت عنوان حیات معقول در آثاری چون حیات معقول، قرآن نماد حیات معقول مطرح نموده است.

برخی مقالات نیز بطور اجمال و مفهومی به مسئله حیات طیبه پرداخته اند که می توان موارد زیر را نام برد.

۱-نگاهی به مفهوم حیات طیبه از نگاه قرآن کریم و امیر مومنان علیه السلام، علیرضا مکتب دار، ۱۳۹۵؛ که مولف سعی نموده به تعریف حیات طیبه و مؤلفه های اصلی آن با بهره گیری از قرآن کریم و سخنان علی (علیه السلام) بپردازد.

۲-شاخصه ها و آثار حیات طیبه در قرآن کریم با تأکید بر دیدگاه استاد جوادی آملی، خواجه بمی، محمد حسین، ۱۴۰۱ که مؤلفه های مؤثر در ایجاد حیات طیبه و چگونگی وصول به آن و آثار آن را در پرتو آرا و نظریات مفسر معاصر استاد جوادی آملی بررسی می کند.

۳-بررسی مبانی قرآنی حیات طیبه، کریم پور قراملکی، علی، ۱۴۰۲، که نوشتار در پی یافتن پایه ها و مقولات زیزین حیات طیبه برای حصول حیات طیبه در فرد و جامعه است

۴- تحلیل و بررسی مقایسه ای حیات طیبه از منظر علامه طباطبایی و مصباح یزدی، فولادی وندا، محمد، درویشی، زینب، ۱۴۰۲ که از منظر دو علامه معنای حیات طیبه و راه های وصول آن مورد پژوهش قرار گرفته است.

۵-بررسی صفات محبوبین در قرآن و خطبه ۱۹۳ نهج البلاغه، فاطمه چاقری، زمستان ۱۳۹۵ شرحی از صفاتی که خداوند برای محبوبین در قرآن ذکر شده را بیان نموده است.

با این که مفهوم حیات طیبه ظرفیت بسیار مناسبی برای بررسی های مختلف در متون دینی است، تا کنون در پژوهش های انجام گرفته نگاه حضرت زهرا (سلام الله علیها) به موضوع حیات طیبه و مؤلفه های آن مورد بررسی و تحلیل قرار نگرفته است.

هدف از این تحقیق بررسی شناخت حیات طیبّه از منظر حضرت صدیقه طاهره به عنوان الگوی زنان مسلمان می باشد. این نوشتار قصد دارد با استعانت از دعای در طلب حیات طیبه و آسانی امور

منتسب به آن بزرگوار، به شاخصه های حیات طیبه خصوصاً مبانی آن و نوع عمل صالحی که حضرت در رسیدن به این مهم مد نظر قرار می دهند به کنکاش بپردازد و به سوال مبنای حیات طیبه از منظر حضرت زهرا س چیست؟ پاسخ گوید و در این راستا با عنایت به آیات قرآن در تفصیل این مهم به حقایق الهی دست یابد.

تبیین

بررسی و شناخت سیره معصومین (ع) به عنوان برگزیدگان خداوند و الگوهای شایسته برای پیروی مؤمنان، اهمیت بسیاری دارد. از میان معصومین (ع) آن که زندگی پر برکتش به خصوص برای زنان مسلمان همچون خورشیدی نورافشانی می کند، وجود نازنین حضرت فاطمه زهرا (علیها سلام) است که آشنایی با سبک زندگی آن حضرت بسیار برای ما راهگشا خواهد بود چراکه با توجه به حدیث متواتر ثقلین، حضرت فاطمه (سلام الله علیها) از زمره «ثقل اصغر» است و پیروی از سیره آن حضرت، انسان را به کمال و سعادت رهنمون می کند.

در زیارت مقدسه جامعه کبیره امام هادی (ع)، ثمره وصال انسان به آن بزرگواران را "طیباً لَخْلَقْنَا وَ طَهَارَةً لِّاَنْفُسِنَا وَ تَزْكِيَةً لَّنَا وَ كَفَّارَةً لِّذُنُوبِنَا" موجب پاکی برای خلقت ما و طهارت برای جان ما و تزکیه برای وجود ما و كفاره گناهان ما بیان می کند.

۱. صحیفه فاطمیه

در زمینه ادعیه و اذکار حضرت زهرا (سلام الله علیها) منابعی که می توان به آن ها دست یافت، شامل: مصباح المتعبد، طوسی؛ کامل الزیارات، ابن قولویه قمی؛ اقبال الاعمال و مهج الدعوات، ابن طاووس؛ بحار الانوار، مجلسی می باشد. همچنین در دوران معاصر به همت برخی از پژوهشگران سخنان آن حضرت، از جمله دعاها و ایشان در کتاب هایی با عناوین صحیفه الزهراء (سلام الله علیها)، تألیف جواد قیومی و الموسوعه الکبری عن فاطمه الزهراء (علیها سلام)، تألیف انصاری زنجانی گردآوری شده اند. کتاب های شرح نیز بر ادعیه حضرت صدیقه طاهره (سلام الله علیها) به تألیف رسیده از جمله شرحی بر دعاها و روزانه حضرت زهرا (سلام الله علیها) و روزهای فاطمه (علیها سلام) در شرح خطبه فدکیه، علی صفائی حائری؛ تفسیر دعاها و روزانه حضرت زهرا (سلام الله علیها)، محمود معرفت و مجموعه هفت جلدی هفت گانه سیر نیاز در شب و روز (تأملی در ادعیه ایام حضرت فاطمه (سلام الله علیها) و مجموعه پنج جلدی پنجگانه علم برآمده از غیب و شهادت (تأملی بر ادعیه تعقیبات نمازهای حضرت فاطمه (سلام الله علیها))، احمد رضا اخوت به رشته تحریر درآمده است.

کتاب ارزشمند صحیفه فاطمیه، حاوی ادعیه حضرت صدیقه طاهره (سلام الله علیها) گنجینه ای پر از گوهرهای معرفت آمیز است، و هر چه را برای رشد و کمال انسان لازم است در ذیل ارتباط آن حضرت با پروردگار عالم مطرح می سازد. امام خمینی (ره) به نقل از استاد عرفان خویش، آیت الله شاه آبادی، می گویند: «بعض از مشایخ ما می فرمودند: قرآن، قرآن نازل است، آمده است به طرف پایین و دعا از پایین به بالا می رود، این قرآن صاعد است.» و در وصیت نامه سیاسی - الهی امام خمینی (قدس سره) آمده است: «ما مفتخریم که ادعیه حیات بخش که او را «قرآن صاعد» می خوانند از ائمه معصومین ما است. ما به مناجات شعبانیه امامان و دعای عرفات حسین بن علی (علیهما السلام) و صحیفه سجّادیه، این زیور آل محمد و صحیفه فاطمیه که کتاب الهام شده از جانب خداوند تعالی به زهرای مرضیه است از ما است.»^۱

۲. مفهوم حیات طیبه

حیات یکی از مخلوقات خداوند است "الَّذِي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا وَ هُوَ الْعَزِيزُ الْغَفُورُ" خداوندی که موت و حیات را برای شما آفرید تا شما را بیازماید کدامتان خوش رفتارترید و او عزیزی آمرزنده است.^۲

به طور کلی حیات بر دو نوع است: حیات طبیعی و حیات حقیقی. انسان، حیوان و نبات از حیات طبیعی برخوردار می باشند؛ اما حیات حقیقی در ابعاد وسیع تر شامل انسان هایی است که به عالی ترین قابلیت های زندگی می اندیشند، ظرفیت های بالقوه خود را به فعلیت رسانده و حیات را در جاذبه های معنوی پی می گیرند. بنابراین حیات دارای مراتب و درجات متفاوتی می باشد. در میان مراتب مختلف حیات، حیات طیبه برترین نوع حیات است.

واژه حیات طیبه از مفاهیمی است که تنها یک بار در قرآن آمده است. اگرچه دو عبارت حیات و طیبه بدون ترکیب، بارها در این کتاب آسمانی به کار رفته است اما شاخص ترین آیه قرآن که موضوع حیات طیبه را مطرح می کند "مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِّنْ ذَكَرٍ أَوْ اُنْثَىٰ وَ هُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيٰوةً طَيِّبَةً وَ لَنَجْزِيَنَّهُمْ أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ" هر کس از مرد و زن کار نیکی به شرط ایمان به جای آرد ما او را به زندگانی خوش و با سعادت زنده ابد می گردانیم و اجری بسیار بهتر از عمل نیکی که می کردند به آنان عطا می کنیم." قرآن وقتی می خواهد بهترین ها را برای انسان ترسیم کند، کلمه

^۱ امام خمینی، صحیفه امام، ج ۲۱، ص ۳۹۷

^۲ ملک: ۲

^۳ نحل: ۹۷

لباس ذلت و بلا می پوشاند و او را در مقابل دیدگان مردم خوار و ذلیل جلوه می دهد.^۱ از برترین فضائل جهاد در راه خدا، رسیدن به مقام والای شهادت است که قرآن کریم در این زمینه می فرماید: "وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أُمُوتٌ بَلْ أَحْيَاءٌ وَلَكِنَّ لَّا تَشْعُرُونَ" و آن کسی را که در راه خدا کشته شده، مرده مپندارید بلکه او زنده است و لکن شما این حقیقت را نمی فهمید."

۸-۱. مقسطين(عادلان)

قسط، همان بهره و نصیب عادلانه است.^۲ خداوند در قرآن، داوری بر اساس عدالت را موجب جلب محبت خدا می شمارد و می فرماید «إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ»^۳ خدا عادلان را دوست دارد» کمتر مسئله ای است که در اسلام به اهمیت عدالت باشد، زیرا مسئله عدل همانند مسئله توحید در تمام اصول و فروع اسلام ریشه دوانده، یعنی همانطور که هیچ یک از مسائل عقیده ای و عملی، فردی و اجتماعی، اخلاقی و حقوقی از حقیقت توحید و یگانگی جدا نیست، همچنین هیچ یک از آنها را خالی از روح عدل نخواهیم یافت. بنابراین جای تعجب نیست که عدل به عنوان یکی از اصول مذهب و یکی از زیر بناهای فکری مسلمانان شناخته شود.^۴ علامه طباطبایی در معنای عدالت بیان می دارند: عدالت میانه روی و اجتناب از دو سوی افراط و تفریط در هر امری است و این در حقیقت معنا کردن کلمه است به لازمه معنای اصلی، زیرا معنای اصلی عدالت، اقامه مساوات میان امور است به اینکه به هر امری آنچه سزاوار است بدهی تا همه امور مساوی شود و هر یک در جای واقعی خود که مستحق آن است، قرار گیرد. پس عدالت در اعتقاد این است که به آنچه حق است ایمان آوری، عدالت در عمل فردی آن است که کاری کنی که سعادتت در آن باشد و عدالت در بین مردم این است که هر کس را در جای خود که به حکم عقل و یا شرع و یا عرف مستحق آن است قرار دهی، نیکوکار را به خاطر احسانش، احسان کنی و بدکار را به خاطر بدیش عقاب نمایی و حق مظلوم را از ظالم بستانی و در اجرای قانون تبعیض قائل نشوی.^۵

^۱ مجلسی، بحار الانوار، ج ۳۶، ص ۱۰

^۲ بقره: ۱۵۴

^۳ راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، ج ۳، ص ۱۸۸

^۴ مائده: ۴۲

^۵ مکارم شیرازی، یک صد موضوع اخلاقی در قرآن و حدیث، ص ۲۶۶

^۶ طباطبایی، ترجمه تفسیرالمیزان، ج ۱۲، ص ۴۷۷

عدالت و پایبندی به آن در همه امور موجب می شود تا افراد بلکه جوامع بشری به فرجام نیک دست یابند و آرامش و آسایش را در دنیا تجربه کنند.

درباره محبوب شدن نزد خدا آمده است: «این بسیار مهم است که انسانی محبوب خدا شود. از آن جا که نظام آفرینش جنود الهی است (وَاللَّهُ جُنُودُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ) و اگر خدای سبحان نسبت به انسانی محبت داشت، همه نظام آفرینش به او عشق می ورزند. چون همه آنها تابع اراده الهی هستند و اگر اراده الهی به صورت محبت، به انسان کاملی تعلق گرفت و چنین فیض ویژه ای درباره او ظهور کرد کل نظام محب او خواهند شد.»^۱

با پیروی از چنین عمل صالحی که موجب قرار گرفتن در زمره محبوبین خداوند است، آثار مترتب بر حیات طیبه از قول حضرت زهرا (سلام اللع علیها) دست یافتنی می شود "اللَّهُمَّ اعِزَّنِي بِالْإِثْقَاعِ إِلَى كَ بَلَا ضَرُورَةٍ وَأَحْسِنْ لِي الْأَدَبَ بِلَا عُقُوبَةٍ وَأَجْزِلْ لِي الثَّوَابَ بِلَا مُصِيبَةٍ وَأَحْسِنْ لِي الْآخِرَةَ بِلَا كَرَاهِيَةٍ بار الها! مرا بدون هیچ نیازی به جدایی و فاصله، نزد خودت عزیز بدار، و به بهترین نحو که در آن مجازات و تنبیهی نباشد، ادب و تربیت فرما! و بدون آنکه بر من حادثه و مصیبتی پیش آید اجر و پاداش عطا فرما، و بهترین انتخاب و اختیار را در مورد من داشته باش بدون آنکه اجبار و اکراهی در کار باشد."

نتیجه گیری

حیات دارای مراتب و درجات متفاوتی می باشد. در میان مراتب مختلف حیات، حیات طیبه برترین نوع حیات است.

طبق آیه ۹۷ سوره نحل خدای تعالی مؤمنی را که عمل صالح کند به حیات جدیدی غیر از آن حیاتی که به دیگران داده زنده می کند این حیات جدید، مؤمن صالح العمل را در یک نظام جهان بینی متفاوت و عامل به اعمال صالح قرار می دهد. حیات طیبه، حیات حقیقی انسان است که واقعیتی ورای حیات ظاهری است که در همین دنیا حاصل می شود. این حیات، برخاسته از مرتبه بالای روح انسانی است که حیات معنوی و متعالی در انسان را موجب می شود.

^۱ جواد آملی، تفسیر موضوعی قرآن، ج ۱۲، ص ۲۵۴

^۲ اخوت، صحیفه فاطمیه، ص ۱۳۰

به هر نسبت که انسان بر ایمان و عمل صالح خود بیفزاید، حیات طیبه او نیز موجودیت و شدت بیشتر یافته و بر درجات روحی و تعالی معنوی او افزوده می شود. در این راستا انتخاب یک الگوی جامع و راستین در شناخت و آگاهی مصادیق کمال و شناخت حد و مرزها بسیار کمک کننده است. قرآن، رسول الله(ص) را الگوی شایسته و اسوه حسنه مومنان راستین معرفی کرده است و فاطمه زهراء(علیها سلام)، استمرار آن اسوه حسنه بوده و آشنایی با سبک زندگی آن حضرت بسیار برای ما راهگشا خواهد بود.

حضرت صدیقه طاهره (سلام الله علیها) با مقصد و هدف قرار دادن ایصال و قرب الهی در چشم انداز حیات طیبه، در فراز اول دعای طلب این مهم، مبنای دستیابی به حیات طیبه را در اعمال صالحی که مورد پسند خداوند است و افرادی که عامل بدانها هستند و محبوب خداوند قرار می گیرند معرفی می کند و طلب یاری از خداوند را در انجام آن امور دارد. با رجوع به کلام الهی سیمای محبوبین خداوند و ویژگی های ایمانی و رفتاری آنها در جهت نیل به حیات طیبه مورد توجه بیشتر قرار گرفت.

از آنجا که صراط مستقیم همان صراط اسلام و آیین و شریعت محمدی(صلی الله علیه و آله و سلم) است؛ اصلی ترین و مهم ترین راه کسب محبت الهی در کلام خداوند، اطاعت از خدا و پیامبر مکرم اسلام معرفی شده است. پیروی از پیامبر(صلی الله علیه و آله) کوتاه ترین و سراسرترین مسیر برای کسب محبوبیت خداوند است و راه های دیگر نمی تواند درست باشد مگر آنکه مظهر یا مصداقی از این اصل کلی باشد. صابران، محسنین، متقین، متوکلین، توابین، متطهرین، مجاهدین و مقسطین از گروه هایی بودند که در قرآن مورد محبت خداوند واقع شده بودند و ویژگی های آنها در این مجال مورد بررسی قرار گرفت.

حاصل سخن اینکه محبت خدا به بندگان استکمال بنده است یعنی چون بنده به اختیار، طریق کمال را می گزیند خدا او را دوست دارد و در این کمال جویی او را یاری می دهد و دوستان خدا اگر قلب را از محبت غیر او خالی کنند و هر چه را او می پسندد و فرمان می دهد عمل کنند و همواره به یاد او باشند، خداوند نیز آنان را دوست می دارد و کمال مطلوب آنان را به آنها اعطا می کند.

فهرست منابع

قرآن کریم

۱. ابن منظور، محمد بن مکرم (م. ۷۱۱ ق)، لسان العرب، قم، نشر ادب الحوزه، ۱۴۰۵ ه.ق..
۲. اخوت، احمد رضا، شهربانو کندی، صحیفه فاطمیه (ادعیه حضرت صدیقه طاهره سلام الله علیها)، تهران، نشر قرآن و اهل بیت نبوت (ع)، ۱۳۹۳ ه.ش.
۳. آمدی تمیمی، عبدالواحد، غرر الحکم و درر الکلم، بیروت، مؤسسه الاعلمی، ۱۴۰۷ ق
۴. جوادی آملی، عبدالله، تفسیر موضوعی قرآن کریم فطرت در قرآن، قم، مرکز نشر اسراء، ۱۳۷۶ ه.ش.
۵. خمینی، روح الله، صحیفه امام، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، ۱۳۷۸ ه.ش.
۶. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، تهران، انتشارات مرتضوی، ۱۴۱۲ ه.ق.
۷. طباطبایی، محمدحسین، المیزان، ترجمه: سید محمدباقر موسوی همدانی، قم: دفتر انتشارات اسلامی، چاپ هشتم، ۱۳۶۸ ه. ش.
۸. طبرسی، فضل بن محمد، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران، انتشارات ناصر خسرو، ۱۳۷۲
۹. طریحی، شیخ فریدالدین، مجمع البحرین، چاپ سوم، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۸ ه.ش.
۱۰. طیب، سید عبد الحسین، اطیب البیان فی تفسیر القرآن، تهران، انتشارات اسلام، ۱۳۷۸ ه.ش.
۱۱. فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی، المحجۀ البیضاء، قم، جماعۀ المدرسین، مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۷ ه.ق.
۱۲. قرشی، سید علی اکبر، قاموس قرآن، چاپ دهم، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۸۴ ه.ش.
۱۳. کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، ترجمه: محمد باقر کمره‌ای، قم: انتشارات اسوه، ۱۳۷۵ ه.ش .
۱۴. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بحارالانوار، مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۳ ه.ق.
۱۵. مطهری، مرتضی، آشنایی با قرآن، تهران، انتشارات صدرا، ۱۳۸۴ ه.ش.
۱۶. مکارم شیرازی، ناصر، برگزیده تفسیر نمونه، ۵ جلد، دار الکتب الإسلامیة تهران: چاپ ۱۳، ۱۳۸۲ ه.ش.
۱۷. -----، ناصر، یک صد موضوع اخلاقی در قرآن و حدیث، تهران، دار الکتب السلامیه، ۱۳۸۱ ه.ش.
۱۸. نجفی، محمدحسن، جواهر الکلام، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۹۲ ه.ق.

